के लैंगिकताले शान्ति निर्माणमा प्रभाव पार्दछ ?

नेपालको शान्ति मार्गचित्र सम्बन्धि एक परिमाणात्मक अध्ययन

सारांश

एक दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वको विधिवत अन्त्य गर्ने उद्देश्यले नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) का बिच २०६३ साल मंसिर ५ बृहत् शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर भयो । सशस्त्र द्वन्द्वको असर देशको अधिकांश क्षेत्रमा परेको थियो। यससन्दर्भमा भएको बृहत् शान्ति सम्झौता एक स्वागत योग्य कदम थियो । यद्यपि, स्थायी शान्ति स्थापनाका लागि जनसहभागिता आवश्यक हुन्छ ।

नेपालको शान्ति निर्माण प्रक्रिया मूल्याङ्कनका लागि ६ जिल्लाका करिब १ हजार महिला र पुरुषबिच गरिएको सर्वेक्षणको उपलब्धिको सारांश यस प्रतिवेदनले प्रस्तुत गर्दछ । यसमा मेलमिलाप र सत्य बताउने दृष्टिकोण समावेश छ । द्वन्द्वका कारण मानिसको मानसिक स्वास्थ्यमा असर पुगेको छ भन्ने यस सर्वेक्षणको निष्कर्ष छ । यसैगरी, मानिसमा अर्को व्यक्ति र संस्थाप्रतिको विश्वासमा पनि कमी आएको छ भन्ने देखाउँछ । सर्वेक्षणमा महिला र पुरुषको नतिजामा महत्वपूर्ण फरक देखिन्छ । शान्ति स्थापनाका संयन्त्रहरूको निर्माण र कार्यान्वयन गर्दा गम्भीरतापूर्वक ध्यान दिन प्रतिवेदनको निष्कर्षले सुझाएको छ ।

मुख्य निष्कर्ष:

- आघातजन्य घटनापछि देखिने तनाव (PTSD) को स्तर उच्च छ । मनोसामाजिक सहायताद्वारा यसको सम्बोधन गर्न पर्छ ।
- ४ % व्यक्तिहरू हिंसा दोहोरिन सक्ने आशंका (चिन्ता) व्यक्त गर्दछन् । ३४ % व्यक्ति दैनिक जीविकोपार्जनका लागि सङ्घर्षरत छन् ।
- सर्वेक्षणमा सहभागी केही उत्तरदातामात्र समाजका अन्य समूहहरूद्वारा हुन सक्ने खतरा/त्रास महसुस गर्दछन् । यद्यपि, अन्तर व्यक्ति विश्वासको स्तर एकदमै कम छ । पुरुषहरूको तुलनामा महिलाले अरु व्यक्तिप्रति कम विश्वास गरेको पाइयो ।
- शान्ति निर्माण गर्ने संयन्त्रका बारेमा थोरै व्यक्तिहरू मात्र जानकार छन् । शान्ति निर्माणसँग सम्बन्धित कार्यक्रममा उनीहरू सहभागी भएका छन् । द्वन्द्व प्रभावित व्यक्तिहरूको शान्ति निर्माणका संयन्त्रहरूमा प्रभावकारी सहभागिता सुनिश्चित गर्न र प्रोत्साहित गर्न सूचना आदान प्रदानमा गर्ने तरिकामा सुधार गर्नु जरुरी छ ।
- सत्य बताउने प्रक्रिया आफैंमा महत्वपूर्ण छ, तर पनि यो प्रक्रियामा सहायता पुऱ्याउन महिलाले केही असहज महसुस गरेको पाइयो ।

डा. प्रकाश भट्टराई	सामाजिक परिवर्तन केन्द्र, काठमाडौं
डा. करेन ब्रोउनिस	उपशाला विश्वविद्यालय, स्वीडेन
डा. इरिका फ्रोसबर्ग	उपशाला विश्वविद्यालय, स्वीडेन
श्री पवन राय	सामाजिक परिवर्तन केन्द्र, काठमाडौं

UPPSALA UNIVERSITET

Centre for Social Change

सामाजिक परिवर्तन केन्द्र

परिचय

एक दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा महिला तथा पुरुषले गरेका अनुभव, वर्तमान समयमा उनीहरूको मनोसामाजिक स्वास्थ्य र शान्ति निर्माण प्रक्रियाका सम्बन्धमा धारणा जान्ने उद्देश्यले स्वीडेनको उपसाला विश्वविद्यालय र नेपालको सामाजिक परिवर्तन केन्द्रको सहकार्यमा सन् २०१८ (२०७४ सालमा) मा एक सर्वेक्षण गरिएको थियो । यो प्रतिवेदनमा सर्वेक्षणका निष्कर्षहरूको सारांश प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्ययनको विधि

नेपालका ६ वटा जिल्लाका करिब १ हजार जना (५०% महिला र ५०% पुरुष) ले यस सर्वेक्षणमा भाग लिएका थिए । द्वन्द्वको प्रभावका आधारमा ती ६ वटा जिल्लालाई उच्च द्वन्द्व प्रभावित क्षेत्र (HCA) र कम द्वन्द्व प्रभावित क्षेत्र (LCA) का रूपमा वर्गीकरण गरिएको थियो ।

नेपालको पूर्वी क्षेत्रका जिल्लाहरू सुनसरी, मोरङ र झापालाई कम द्वन्द्व प्रभावित क्षेत्र अन्तर्गत छनौट गरिएको थियो भने मध्यपश्चिम क्षेत्रमा पर्ने बर्दिया, सुर्खेत र दाङ जिल्लालाई उच्च द्वन्द्व प्रभावित जिल्लाहरूका रूपमा लिइएको थियो । ती ६ वटा जिल्लाहरूको नक्सा तल दिइएको छ । उच्च द्वन्द्व प्रभावित जिल्लालाई नीलो रङ र कम प्रभावित जिल्लाहरूलाई सुन्तला रङले सङ्केत गरिएको छ ।

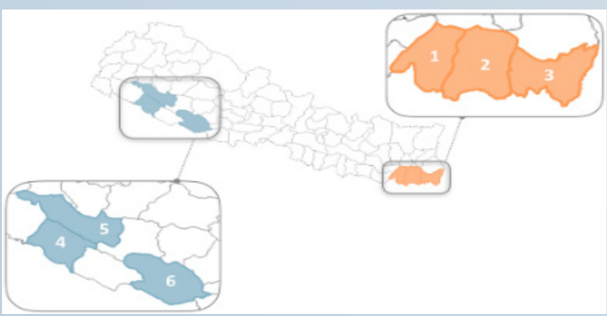

चित्र : अध्ययन गरिएका जिल्लाहरूको नक्सा

नगरपालिका/गाउँपालिका, वार्ड र वार्ड भित्रका साना बस्तीहरूको छनौट गर्दा स्पष्ट वैज्ञानिक विधि (Random) र जनसङ्ख्याको अनुपात र लैङ्गिक सन्तुलनलाई आधार मानिएको थियो । यो अध्ययनको नमूना ६ वटा जिल्लाहरूबाट मात्र लिइएको हुनाले यस अध्ययनको निष्कर्षले समग्र देशको अवस्थालाई प्रतिनिधित्व गर्दैन । यसलाई समग्रतामा सामान्यिकरण गर्न पनि सकिँदैन । यद्यपि यस अध्ययनका निष्कर्षहरूको सान्दर्भिकता राष्ट्रिय सर्न्दभ वा कम्तीमा अध्ययन गरिएका जिल्लाहरूसँग मिल्दोजुल्दो ठाउँका लागि हुन सक्छ ।

यो सर्वेक्षणको तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने कार्य इलेक्ट्रोनिक ह्यान्डहेल्ड डिभाइस (ट्याबलेट) हरूको प्रयोगबाट गरिएको थियो । प्रश्नसँग सम्बन्धित आफ्ना प्रतिक्रिया उत्तरदाता स्वयम्ले (व्यक्तिगत रूपमा) गोप्य रूपमा टाइप गर्न सक्दथे । उत्तरदाताहरूले अध्ययन कार्यमा संलग्न अनुसन्धानकर्ताहरूको सहयोग लिन चाहेमा त्यो विकल्पको पनि छनौट गर्न सक्थे । यस अध्ययनका लागि खटिएका सर्वेक्षणकर्ताहरूको चयन सम्बन्धित जिल्लाहरूबाट नै गरिएको थियो । अनुसन्धान कार्यमा खटिनुपूर्व अनुसन्धानकर्तालाई तीन दिने तालिममा अनुसन्धान र अनुसन्धान आचारसंहिताका बारेमा जानकारी प्रदान गरिएको थियो । अनुसन्धानकर्ताले एक जना उत्तरदातासँग औसतमा करिब एक घण्टा समय बिताएका थिए ।

प्रश्नावलीमा जम्मा ९५ वटा प्रश्नहरू समावेश थिए । ती प्रश्नहरूलाई सात ओटा शीर्षकमा विभाजन गरिएको थियो । जसमा, जनसांख्यिक सूचना, आघातजन्य घटनापछि देखिने तनावको स्तर (PTSD) लक्षणहरू, परिवारमा हिंसाको अनुभव, सहनशीलताका कारकहरू, शान्ति निर्माणप्रतिको दृष्टिकोण र लैङ्गिक समानताप्रतिको दृष्टिकोण समावेश थिए । यो प्रतिवेदनमा मुख्यतयाः शान्ति निर्माणका सर्न्दभमा व्यक्तिहरूको मनोवृत्ति र मनोसामाजिक स्वास्थ्यका सर्न्दभमा समग्र उत्तरदाताहरूको प्रतिक्रिया समावेश गरिएको छ । साथै ती विषयहरूमा महिला र पुरुषहरूको प्रतिक्रियाहरू फरक भएको हकमा लैङ्गिकतामा आधारित नतिजालाई समेत उल्लेख गरिएको छ । प्रतिवेदनमा उच्च द्वन्द्व प्रभावित र कम द्वन्द्व प्रभावित जिल्लाहरूबिचको नतिजामा देखिएको भिन्नतालाई पनि प्रस्तुत गरिएको छ ।

मुख्य नतिजाहरू

१.मानसिक स्वास्थ्य

अध्ययनमा सहभागी उत्तरदाताहरूको मानसिक स्वास्थ्यलाई मापन गर्ने गरी सर्वेक्षणको प्रश्नावलीमा विभिन्न प्रश्नहरू समावेश गरिएको थियो । उत्तरदाताहरूलाई उनीहरूको

मानसिक स्वास्थ्यलाई स्वमूल्याङ्कन गर्नका लागि सोधिएको प्रश्नमा (लक्षणहरू जस्तैः चिन्ता, उदासिनता, डर, थकान, निराशा आदि) दुई तिहाइ भन्दा बढी उत्तरदाताहरूले आफ्नो मानसिक स्वास्थ्य उच्चस्तरको रहेको महसुस गरेका छन् । उनीहरूले आफ्नो मानसिक स्वास्थ्य 'धेरै' वा 'केही हदसम्म' राम्रो रहेको उल्लेख गरेका छन् । महिला उत्तरदाताहरूको तुलनामा पुरुष उत्तरदाताहरूले उच्च मानसिक स्वास्थ्यको स्तर उल्लेख गरेका छन् । उच्च द्वन्द्व प्रभावित क्षेत्र र कम द्वन्द्व प्रभावित क्षेत्रका उत्तरदाताहरूलाई तुलनात्मक रूपमा हेर्दा कम द्वन्द्व प्रभावित क्षेत्रका उत्तरदाताहरूको मानसिक स्वास्थ्य उच्च रहेको पाइयो ।

उत्तरदाताले गरेको मानसिक स्वास्थ्यको स्तर स्वमूल्याङ्कनको अलावा अध्ययन टोलीले आघातजन्य घटनापछि देखिने तनाव *(PTSD)* को व्यापकता आँकलन गर्न क्लिनिकल उपकरणको रूपमा प्रयोग गरिएको आघातजन्य घटनापछि देखिने तनावपूर्ण अवस्थाको चेकलिस्ट *(PCL-6)* मा आधारित ६ वटा आघातजन्य घटनापछि देखिने तनाव *(PTSD)* का लक्षण सूचकहरूलाई पनि समाविष्ट गरिएको थियो । उक्त ६ वटा लक्षणहरू तीन लक्षण समूह अन्तर्गत पर्दछन् ।

- ✧ बारम्बार घटनाको अनुभूति दोहोरिरहने
- ✧ आघातको स्मरण नहोस् भन्ने उद्देश्यका लागि केही परिस्थितिहरूबाट टाढा भाग्ने
- ✧ अति उत्तेजना

यस सूचकले तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएबमोजिम उत्तरदाताहरूको मानसिक स्वास्थ्य अवस्था निराशाजनक छ भन्ने इङ्गित गर्दछ । करिब एक तिहाइ (३२%) उत्तरदाताहरूले *(PTSD)* लक्षणहरूको अनुभूति थ्रेसहोल्ड भन्दा माथि रहेको उल्लेख गरेका छन् ।

तालिका १: आघातजन्य घटनापछि देखिने तनाव (PTSD) र लैङ्गिक आधार

	जम्मा	महिला	पुरुष
PTSD थ्रेसहोल्ड भन्दा उच्च	३२ %	३१%	३३%
PTSD थ्रेसहोल्ड भन्दा कम	६८%	६९%	६७%
अध्ययनमा सहभागी सङ्ख्या	१०१०	५०३	५०७

लैङ्गिक आधारमा हेर्दा नतिजामा खास फरक देखिँदैन । यद्यपि, उच्च द्वन्द्व प्रभावित क्षेत्रमा PTSD स्तर उच्च (३७ %) पाइयो, भने कम प्रभावित क्षेत्रमा यो कम (२५ %) मात्र छ । यो नतिजा तथ्याङ्कीय हिसाबबाट पनि महत्वपूर्ण छ । उत्तरदाताहरू स्वयम्ले गरेको यो अनुमान आफैँमा उच्च हो । पश्चिम युरोपका अन्य देशसँग तुलना गर्ने हो भन्ने उक्त देशहरूमा औसतमा ०.५ देखि २.५ % सम्म मात्र व्यक्तिहरू PTSD थ्रेसहोल्डमा पुग्ने गरेको पाइन्छ ।

उत्तरदाताहरूको कमजोर मानसिक स्वास्थ्य आंशिक रूपमा सशस्त्र द्वन्द्वको प्रभाव पनि हो भन्ने सङ्केततर्फ प्राप्त नतिजाहरूले पनि इङ्गित गर्दछन् । उत्तरदाताहरूको मानसिक स्वास्थ्यमा द्वन्द्वले पारेको प्रभाव द्वन्द्वबाट प्रत्यक्ष प्रभावित व्यक्तिहरू (हिंसाको अनुभव र विस्थापित बन्न पुगेकाहरू) र उनीहरूको विद्यमान अवस्थालाई तालिका नं २ मा थप उजागर गरिएको छ । १ हजार १० जना उत्तरदाताहरू मध्ये द्वन्द्व प्रभावित ४१% उत्तरदाताहरू र द्वन्द्वबाट प्रभावित नभएका २०% मात्र PTSD थ्रेसहोल्ड भन्दा उच्च देखिन्छ ।

*तालिका २: आघातजन्य घटनापछि देखिने तनाव (**PTSD**) र द्वन्द्व अनुभवहरू*

	जम्मा	द्वन्द्व प्रभावित	द्वन्द्वबाट प्रभावित नभएका
PTSD थ्रेसहोल्ड भन्दा उच्च	३२ %	४१ %	२० %
PTSD थ्रेसहोल्ड भन्दा कम	६८ %	५९ %	८० %
अध्ययनमा सहभागी सङ्ख्या	१०१०	५९८	४१२

तालिका २ मा देखाइएझैं द्वन्द्वबाट प्रभावित उत्तरदाताहरूले उच्च स्तर उल्लेख गरेका छन् । लैङ्गिक आधारमा भने यस तथ्याङ्कमा खासै फरक देखिँदैन ।

२. सह अस्तित्वः विश्वास र त्रास

सशस्त्र द्वन्द्व र हिंसाबाट परेको अर्को दूरगामी प्रभाव भनेको व्यक्तिको विश्वास र त्रासको अनुभूतिको स्तर हो । यस सम्बन्धमा उत्तरदाताहरूको विश्वास र जोखिमका सम्बन्धमा उनीहरूको धारणा र विचारधाराहरूको आँकलन गर्न सहभागीहरूलाई लक्षित गरेर फरक प्रश्नहरू सोधिएको थियो ।

पहिलो प्रश्नमा उत्तरदाताहरूलाई वर्तमान अवस्थामा

उनीहरूले अनुभूत गरेको सबैभन्दा ठूलो खतरा वा जोखिम के हो ? भनेर सोधिएको थियो । उत्तरदाताहरूको समग्र र लैङ्गिक आधारमा प्रतिक्रियाहरू तालिका नं ३ मा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं ३ : वर्तमान अवस्थामा अनुभूति गरेको सबैभन्दा ठूलो त्रास वा चुनौती

	जम्मा	महिला	पुरुष
मैले आजकल कुनै प्रकारको डर, धम्कीको अनुभुत गरेको छैन	३४ %	३५ %	३३ %
आर्थिक सम्पन्नताको लागि सङ्घर्षरत छु	१४ %	१२ %	१७ %
प्राकृतिक प्रकोप	११ %	१२ %	१० %
शुद्ध पिउने पानीको अभाव	१० %	१० %	१० %
जंगली जनावरबाट डर	८ %	९ %	६ %
घरेलु हिंसा वा दुर्व्यवहार	६ %	८ %	५ %
धार्मिक वा जातीय द्वन्द्व	४ %	२ %	६ %
समुदायमा पुनः हिंसा दोहोरिन सक्ने आशंका	४ %	२ %	४ %
यौनजन्य हिंसा तथा दुर्व्यवहार	३ %	४ %	२ %
अन्य	३ %	२ %	४ %
आफैंमाथि हुने शारीरिक हिंसा	१ %	३ %	१ %
अपहरण	२ %	१ %	२ %
अध्ययनमा सहभागी सङ्ख्या	१०११	५०४	५०७

उक्त प्रश्नमा ३४ % उत्तरदाताहरूले अहिले कुनै पनि डर, त्रास र जोखिम छैन भन्ने उत्तर दिए । जम्मा ४% उत्तरदाताहरूले मात्र समुदायमा हिंसा दोहरिने (हिंसाको पुनरावृति) आशंका गरे । उत्तरदाताहरू ठूलो सङ्ख्याले कुनै पनि जोखिम वा त्रास छैन भन्नु शान्ति प्रक्रियाका लागि एउटा सकारात्मक सन्देश हो । उल्लेख्य सङ्ख्याका उत्तरदाताहरूले दैनिक जीविकोपार्जनका लागि सङ्घर्षरत रहेको उल्लेख गरेका छन् । यस नतिजामा लैङ्गिक आधार र द्वन्द्व प्रभावित उच्च र न्यून प्रभावित क्षेत्रका उत्तरदाताहरूको भनाइमा अत्यन्त न्यून भिन्नता छ । उल्लेखनीय रूपमा उच्च द्वन्द्व प्रभावित क्षेत्रका उत्तरदाताहरू दैनिक जीवनयापनका लागि बढी सङ्घर्षरत रहेको पाइयो ।

तालिका नं ४ मा उल्लेख गरिएझैं केही उत्तरदाताले राजनीतिक दलहरू र अन्य देशका नागरिकहरूबाट जोखिम वा असुरक्षामा रहेको महसुस गरेका छन् । यद्यपि सर्वेक्षणको विस्तृत् तथ्याङ्कले के सङ्केत गर्दछ भने तथ्याङ्क तालिकामा उल्लेख नगरिएको भएता पनि त्रास वा जोखिमताको अनुभूतिको स्तर पुरुषहरूको तुलनामा महिलाहरूमा बढी छ ।

तालिका नं ४ : विभिन्न समूहहरूबाट त्रास वा चुनौती

	एक दमै धेरै	केही हदसम्म	कति पनि छैन
परिवारबाट	८ %	२० %	७२ %
छरछिमेकबाट	४ %	३३ %	६३ %
आफु भन्दा फरक जातजातिबाट (अन्य जातजातिहरूबाट)	७ %	३७ %	५६ %
नेपालको अन्य ठाउँमा बसोबास गर्ने व्यक्तिबाट	११ %	३७ %	५२ %
माओवादीका सदस्य वा नेताहरूबाट	१२ %	३० %	५८ %
अन्य पार्टीका सदस्य वा नेताहरूबाट	८ %	३२ %	६० %
सेना तथा प्रहरी	१० %	३२ %	५८ %
अन्य देशका नागरिकहरूबाट	१४ %	२९ %	५७ %

तार्किक रूपमा हेर्दा त्रासको अवस्था छैन भन्नु विश्वासको अवस्था हुनु हो । तसर्थ जब त्रासको स्तर कम हुन्छ । उक्त अवस्थामा हामीले उच्च सामाजिक विश्वास अपेक्षा गर्दछौं । यद्यपि नतिजाले भने एउटा जटिल तस्विर खुलासा गर्दछ । यस सन्दर्भमा अन्तर व्यक्ति सम्बन्धका आयामहरूसँग सम्बन्धित रहेर विभिन्न प्रश्नहरू गरिएको थियो । नतिजाले दुईवटा महत्वपूर्ण स्वरुपहरू सार्वजनिक गरेको छ । प्रथम, सर्वेक्षण गरिएका जिल्लामा उत्तरदाताहरूको विश्वासको स्तर एकदमै कम छ । दोश्रो, विश्वासको स्तर पुरुषहरूको तुलनामा महिलाहरूमा अझ कम छ ।

सर्वेक्षणमा तालिका नं ५ मा देखिएझैं विभिन्न लक्षित समूहप्रतिको विश्वासका सम्बन्धमा पनि प्रश्नहरू गरिएको थियो ।

तालिका नं ५ : विभिन्न समूहप्रतिको विश्वास

	एक दमै धेरै	केही हदसम्म	कति पनि छैन
परिवारप्रति	८१ %	१७ %	२ %
छरछिमेकप्रति	२५ %	६७ %	९ %
आफ्ना भन्दा फरक जातजातिप्रति	१७ %	६६ %	१७ %
नेपालको अन्य ठाउँमा बसोबास गर्ने व्यक्तिहरूप्रति	१३ %	५८ %	३० %
माओवादीका सदस्य वा नेताहरूप्रति	११ %	४३ %	४६ %
अन्य पार्टीका सदस्य वा नेताहरूप्रति	९ %	५४ %	३७ %
सेना तथा प्रहरीप्रति	२० %	५३ %	२७ %
अन्य देशका नागरिकहरू प्रति	८ %	४४ %	४८%

अधिकांश व्यक्तिहरूको उच्च विश्वास परिवारमा मात्र रहेको देखिन्छ भने अत्यन्त न्यून सङ्ख्यामा उत्तरदाताहरूले अन्य समूहहरूप्रति उच्च विश्वास रहेको कुरा व्यक्त गरेका छन् । नतिजाले के देखाउँछ भने लिङ्गका आधारमा नतिजामा फरक पाइयो । उल्लेख गरिएका हरेक समूहप्रति महिलाहरूले आफ्नो कम विश्वास रहेको धारणा व्यक्त गरे ।

३. शान्ति निर्माण संयन्त्र

शान्ति निर्माण सम्बन्धी विभिन्न संयन्त्र र प्रक्रियाहरूको सान्दर्भिकतासँग सम्बन्धित रहेर सर्वेक्षणमा विभिन्न प्रश्नहरू गरिएको थियो । तलको नतिजा मेलमिलाप र सत्य बताउने सम्बन्धमा मात्र केन्द्रित छ । पहिलो, सह-अस्तित्वमा सुधार गर्ने महत्वपूर्ण पक्ष भनेको विभिन्न प्रकारका मेलमिलाप (पुर्नमिलन) कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन गर्नु हो ।

उत्तरदाताहरूमध्ये करिब एक तिहाइ (३२२ व्यक्तिहरू) उत्तरदाताहरूले मात्र शान्ति निर्माणसम्बन्धी विभिन्न संयन्त्रहरूको बारेमा आफूहरू जानकार रहेको वा सहभागी भएको धारणा व्यक्त गरेका छन् ।

उनीहरू मध्ये अधिकांशले यस्ता संयन्त्रको भूमिका महत्वपूर्ण रहेको धारणा व्यक्त गरेका छन् । जसमा महिलाहरूको तुलनामा पुरुषको सङ्ख्या उच्च छ । उक्त विवरण तालिका नं ६ मा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं ६ : मेलमिलाप कार्यक्रमहरूको महत्व

	जम्मा	महिला	पुरुष
एकदमै महत्वपुर्ण छ	८३ %	७४ %	८८ %
ठिकै महत्वपुर्ण छ	१४ %	२३ %	९ %
केही हदसम्म महत्वपुर्ण छ	३ %	२ %	३ %
अलिकति पनि महत्वपुर्ण छैन	० %	१ %	० %
अध्ययनमा सहभागी सङ्ख्या	३२२	१२२	२००

मेलमिलापसम्बन्धी कार्यक्रमहरू बारे जानकार ३२२ उत्तरदाताहरूमध्ये करिब एक तिहाइ (१ सय १७ उत्तरदाताहरूले) आफूहरू शान्ति निर्माणसम्बन्धी संयन्त्रसँग सम्बन्धित कम्तीमा एक वटा कार्यक्रममा सहभागी भएको धारणा व्यक्त गरे । उनीहरू समुदायमा आधारित अन्तरक्रिया कार्यक्रम, व्यवसायिक विकास कार्यक्रम र खेलकुद जस्ता कार्यक्रमहरूमा सहभागी भएका छन् । मेलमिलापसम्बन्धी कार्यक्रममा सहभागी भएका उत्तरदाताहरू मध्ये ८३ % उत्तरदाताहरूले कार्यक्रम महत्वपूर्ण भएको उल्लेख गरे ।

मेलमिलापसँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरूलाई अधिकांश उत्तरदाताहरूले सराहना गरेका छन् । तर पनि, कार्यक्रमका बारेमा थाहा पाउने उत्तरदाताहरूको सङ्ख्या न्यून देख्दा यस्ता कार्यक्रमहरूको अस्तित्वका बारेमा सूचना आदानप्रदानका सम्बन्धमा उल्लेख्य कामहरू गर्न आवश्यक रहेको पाइयो । सर्वेक्षणका क्रममा सत्य बताउने सम्बन्धमा पनि थुप्रै प्रश्नहरू (जस्तो कि सशस्त्र द्वन्द्वको सम्बन्धमा उनीहरूको विगतको अनुभवहरूका बारेमा बोल्ने) सोधिएका थिए । समग्र तथ्याङ्कको प्रकृति हेर्दा यो स्पष्ट हुन्छ कि व्यक्तिहरू सत्य बताउने संरचनाका बारेमा सकारात्मक छन् । द्वन्द्वको अनुभूतिहरू आदानप्रदान गर्नाले आफ्नो समुदाय र समुदाय बाहिर पनि सम्बन्ध सुधार गर्न सहयोग पुर्‍याउँछ भन्ने विचारमा उत्तरदाताहरू सहमत छन् । द्वन्द्वका क्रममा के भएको थियो र उक्त समयका अनुभूति/भनाइहरू /प्रमाणहरू जान्न पाउनु पर्छ भन्ने प्रश्नमा, तालिका ७ मा उल्लेख गरिए बमोजिम, अधिकांश उत्तरदाताहरूले समर्थन जनाएका छन् ।

तालिका नं ७ : अनुभूति (भनाइहरू/प्रमाणहरू) संकलन गर्न जरुरी छ

	जम्मा	महिला	पुरुष
पुर्ण सहमत	६९ %	६५ %	७३ %
केही हदसम्म सहमत	१९ %	२० %	१८ %
केही हदसम्म असहमत	४ %	५ %	३ %
पुर्ण रूपमा असहमत	८ %	१० %	६ %
अध्ययनमा सहभागी सङ्ख्या	९०९	४४२	४६७

विगतका घटनाको सत्यतथ्य जान्न व्यक्तिहरूको भनाइ महत्वपूर्ण हुन्छ ? भन्ने प्रश्नको उत्तरमा विगतका भनाइहरू सङ्कलन गर्नु पर्दछ भन्ने महिलाहरूको सङ्ख्या कम देखियो । यसले के इङ्गित गर्दछ भने यस्ता किसिमका कार्यक्रमहरू तय गर्दा महिलाहरूमा पर्न सक्ने नकारात्मक असरहरू बारे विचार पुऱ्याउन जरुरी छ ।

यसैगरी उत्तरदाताहरूलाई विभिन्न आयोगहरू र शान्ति निर्माणसम्बन्धी विभिन्न संयन्त्रहरूमा उनीहरूको सहभागिता सम्बन्धमा समेत प्रश्न गरिएको थियो । उनीहरू मध्ये केही व्यक्तिहरूले (जम्मा २०९ जना) विभिन्न आयोगहरू र शान्ति निर्माणसम्बन्धी विभिन्न संयन्त्रहरूमा आफूहरू सहभागी भएको उल्लेख गरेका छन् । उनीहरू मध्ये केही उत्तरदाताहरू एक भन्दा बढी आयोग र संयन्त्रका कार्यक्रममा सहभागी भएको बताएका छन् । छनौट सानो भएकोले सहभागीको प्रतिशत भन्दा पनि सहभागिताको सङ्ख्यालाई उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं ८ : आयोग र शान्ति निर्माण सम्बन्धी संयन्त्रहरूमा सहभागिता

	जम्मा	महिला	पुरुष
सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग	६९	२३	४६
स्थानीय शान्ति समिति	६८	२१	४७
द्वन्द्वपीडित समिति	६६	२०	४६
मानव अधिकार आयोग	६०	२१	३९
मानव अधिकारसम्बन्धी गैरसरकारी संघसंस्थाहरू	४८	१३	३५
बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग	४५	१२	३३
मानव अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय उच्चायुक्तको कार्यालय	२३	६	१७
समुदायमा आधारित परम्परागत (जातजातिहरूका) सङ्घ संस्थाहरू	१३	३	१०

तालिका ८ मा उल्लेख भएबमोजिम उत्तरदाताहरूको सहभागिताको सङ्ख्या क्रमशः सत्य निरुपण र मेलमिलाप आयोग, स्थानीय शान्ति समिति र द्वन्द्वपीडित समिति र मानव अधिकार आयोगमा बढी भएको पाइयो । यस्ता कार्यक्रममा सहभागी उत्तरदाताहरूको लैङ्गिक विवरण हेर्दा महिलाहरूको तुलनामा पुरुषहरूको सहभागिता उच्च देखिएको छ ।

सुझावहरू :

१. उच्च द्वन्द्व प्रभावित क्षेत्रका महिला र पुरुषहरू स्वयम्ले स्वीकार गरेको उच्च आघातजन्य घटनापछि देखिने तनावका (PTSD) लक्षणहरूलाई आधार मान्दा द्वन्द्व र अन्य कारणबाट प्रभावित व्यक्ति, परिवार र समुदायमा तत्काल मनोसामाजिक सहयोगको आवश्यकता देखाउँछ । ती व्यक्तिहरूको मानसिक स्वास्थ्यका सवाललाई सम्बोधन गर्न सङ्घीय, प्रदेश र स्थानीय सरकारहरू, नीति निर्माताहरू, नागरिक समाज र दातृ निकायले भूमिका खेल्न जरुरी छ ।

२. निकै कम (करिब ४ %) व्यक्तिहरूले मात्र द्वन्द्वको पुनरावृत्ति हुनसक्ने त्रास वा भय रहेको बताएका छन् । यो नतिजा आफैंमा चाखलाग्दो र सकारात्मक छ । यद्यपि ३५ % उत्तरदाताहरूले सामाजिक आर्थिक तत्वहरू खासगरी आर्थिक अवस्थामा सुधार, प्राकृतिक प्रकोप र शुद्ध खानेपानीको अभाव लगायतका सवालहरूलाई उनीहरूको गुणस्तरीय जीवनको मुख्य चुनौतीका रूपमा उल्लेख गरेका छन् । यो तथ्यले के उजागर गर्दछ भने माथि उल्लेखित सवालहरू सम्बोधन गर्नका लागि सरकार र अन्य सरोकारवाला निकायहरूले सशक्त कार्यक्रम तय गरी लागु गर्न जरुरी देखिन्छ । यसका अलावा करिब ९ % उत्तरदाताहरूले उनीहरूका लागि घरेलु र यौनिक हिंसा चुनौती भएको बताएका छन् । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने घरेलु र यौनिक हिंसाको न्यूनिकरण र अन्त्यका लागि महत्वपूर्ण कार्यक्रमहरू गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

३. विभिन्न समूह लक्षित त्रास वा जोखिमसँग सम्बन्धित नतिजाले पनि सामान्यतया कमस्तरको चुनौतीहरू भएको सङ्केत गर्दछ । यद्यपि लैङ्गिक आधारमा नतिजको विश्लेषण गर्दा पुरुषहरूको तुलनामा महिलाहरूको त्रास वा जोखिमको स्तर बढी छ । नतिजाबाट थप स्पष्ट के देखिन्छ भने समग्रतामा विश्वासको स्तर कम छ र त्यसमा पनि महिलाहरूको विश्वासको स्तर झनै कम छ । यस्तो विषयको उचित सम्बोधनका लागि

सरकार, नागरिक समाज र समुदायको पहलमा विभिन्न जातजातिकाबिचमा विश्वासको स्तर अभिवृद्धि र सामाजिक सद्भाव बढाउने खालका कार्यक्रमहरू तर्जुमा गर्नु आवश्यकता देखिन्छ । विभिन्न समूहकाबिचमा विश्वास अभिवृद्धिका लागि विभिन्न समूहहरूबिचको सम्पर्क वा सूचनाको आदानप्रदान महत्वपूर्ण देखिन्छ । यसका लागि विशेषतः व्यवसायिक,धार्मिक,खेलकुद र शिक्षा क्षेत्रका सङ्घसंस्थाहरूले खुला ढङ्गबाट सबै समूहका व्यक्तिलाई सहभागी गराइ छलफल चलाउन आवश्यक छ । विभिन्न समूहहरूकाबिचमा सम्बन्ध र सूचना आदान-प्रदान गर्ने कार्य विवेकपूर्ण तवरबाट गर्नँ पर्दछ । नेताहरूबिच समुदायमा आधारित औपचारिक र अनौपचारिक संवाद, बालबालिका र युवाका लागि शान्ति शिक्षा, समुदायको पहलमा विभिन्न जातजातिबिचमा आपसी सद्भाव तथा समाञ्जस्यताका लागि स्थानीयस्तरमा अन्तरसांस्कृतिक मञ्च र केन्द्रहरूको स्थापनाका लागि पहलजस्ता कार्यक्रम आयोजना गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

व्यक्तिहरूबिचको विश्वास अभिवृद्धिका अलावा संस्थाहरूप्रतिको विश्वासमा सुधार गर्नँ पनि आवश्यक छ । सरकारले नागरिकप्रति विश्वास अभिवृद्धि गर्न नागरिकहरूका मागहरूको उचित सम्बोधन, नीति निर्माण प्रक्रियामा उनीहरूको सहभागिताको सुनिश्चितता र नागरिकहरूको उचित हेरचाहका लागि प्रतिबद्ध छ भन्ने विश्वास दिलाउन जरुरी छ। यस्ता कार्य प्रभावकारी रूपमा गर्न सरकारले सरकारी कर्मचारीहरू र नागरिकबिचको दूरी कसरी नजिक बनाउन सकिन्छ भन्ने कुरा आत्मसात गर्दै राजनीतिक संरचनामा पुनः विचार गर्न जरुरी छ । साथै समावेशिता र समताको सुनिश्चितता गर्न संस्थाहरूमा संरचनात्मक सुधारको आवश्यकता देखिन्छ। यसका लागि मानव अधिकार, सामाजिक विविधताबिच अन्तरक्रिया जस्ता कार्यक्रमहरूमा जोड दिनु पर्दछ ।

४. यस अध्ययनमा सहभागी उल्लेख्य सङ्ख्याका उत्तरदाताले शान्ति निर्माणका लागि मेलमिलाप कार्यक्रमको महत्वलाई औँल्याएको छ । समुदायमा रहेका विभिन्न विवादित समूहहरूलाई साझा स्थल वा एकै ठाउँमा ल्याउने खालका कार्यक्रमहरूको अभाव र मेलमिलापसम्बन्धी सचेतना एकदम न्यून रहेको उत्तरदाताले बताएका छन् ।

साथै अध्ययनले विगतमा भएगरेका मेलमिलापका कार्यक्रममा पनि व्यक्तिको सहभागिता तुलनात्मक रूपमा कम रहेको यर्थाथ समेत उजागर गरेको देखिन्छ । तसर्थ, जब भविष्यमा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग मेलमिलाप कार्यक्रमका साथ समुदायमा जान्छन्, त्यसबेला यस्ता कार्यक्रमहरूको बारेमा द्वन्द्व प्रभावित व्यक्तिहरूलाई राम्रोसँग सूचनाको आदान प्रदान गर्न आवश्यक छ भन्ने देखिन्छ । सचेतनाका लागि सामुदायिक रेडियो, जनताहरूसँगको अन्तरक्रिया कार्यक्रमहरू र नेपाली भाषा बुझ्न जटिल हुने क्षेत्रमा स्थानीय भाषामा सूचनाहरूको आदान प्रदान गरेर पनि गर्न सकिन्छ ।

५. अध्ययनको परिणामहरूले के देखाउँछ भने उत्तरदाताहरू सत्य बताउने प्रक्रियाहरूको समर्थन गर्दछन् । यसबाट सम्भवत समाजलाई फाइदा पुग्दछ । यद्यपि, महिलाहरू यस प्रक्रियाको समर्थनमा कम इच्छुक देखिएका छन् । त्यसकारण महिलाको सहायताका लागि महिला शोधकर्ताहरू र महिला विज्ञको संलग्नतामा मात्र महिलाहरूको विशेष सुनुवाइ संयन्त्र स्थापित गर्न उपयुक्त देखिन्छ । सुनुवाइ प्रक्रियामा महिला र पुरुषहरूहरू सहभागी हुन्छन् । उक्त प्रक्रियामा पुरुष र महिलाहरूलाई समान व्यवहार गरिनु पर्दछ र दोषारोपण कार्यलाई पूर्ण रूपमा निस्तेज गर्नँपर्दछ। यसका अलावा पर्याप्त सुरक्षा सावधानीहरू (जस्तैः साक्षी सुरक्षा) अपनाउन जरुरी छ। सबैको सुनुवाइलाई समर्थनको सङ्केत प्रदान गर्न र मूल्याङ्कनयुक्त कथनहरूलाई हटाउन महत्वपूर्ण छ भन्ने सुनिश्चित गर्नसकेमा व्यक्तिहरू आफ्नो भनाइहरू राख्न सहज महसुस गर्न सक्छन् । अनौपचारिक रूपमा आफ्ना कुराहरू राख्न सक्ने संयन्त्रको निर्माण र लिखित रूपमा पनि आफ्ना कुराहरू बुझाउन मिल्ने प्रावधान गर्नसके सत्य बताउने विषय थप सुदृढ बन्न सक्छ । व्यक्तिहरूको स्वतन्त्र इच्छाशक्तिको रक्षा गर्नु महत्वपूर्ण हुन्छ । व्यक्तिले मौनता र आफ्ना अभिव्यक्ति नराख्न उनीहरू स्वतन्त्र छन् र उनीहरूको छनौटको सम्मान गर्न जरुरी हुन्छ ।

६. शान्ति निर्माण संयन्त्रहरू र आयोगहरूमा उत्तरदाताहरूको न्यून सहभागिताको स्तरलाई मध्यनजर गर्दै यस अध्ययनले दुईवटा मुख्य सिफारिस गर्दछ । पहिलो, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानविनसम्बन्धी आयोग र राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग जस्ता संयन्त्रहरूमा सर्वसाधारणहरू र द्वन्द्वबाट प्रत्यक्ष प्रभावित व्यक्तिहरूको सहज पहँच हुन जरुरी छ । यसका लागि यी आयोगहरूले यिनीहरूको अस्तित्व र प्रदान गरेका सेवाहरूको प्रकृति एवम शान्ति, न्याय र मेलमिलाप प्रवर्द्धनमा यिनीहरूको भूमिका बारेमा जनचेतना जगाउन

आवश्यक देखिन्छ । दोस्रो, द्वन्द्व पीडितहरू र अन्य नागरिकहरू आफ्ना गुनासाहरू, चासो र सरोकारहरू लिएर पटकपटक स्थानीय शान्ति समिति पुगेको वास्तविकतालाई मनन गर्ने हो भने स्थानीय स्तरमा द्वन्द्व पीडितहरूका गुनासोहरू र सरोकारलाई उचित सम्बोधन गर्न सही र प्रभावकारी शान्ति संरचनाको आवश्यकता देखिन्छ । साथै राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा द्वन्द पिडित र अन्य नागरिकहरूको निरन्तर भ्रमण तथा भेटघाट हुने गरेको तथ्यलाई मध्यनजर गर्दै आयोगको पहुँच र क्षमता स्थानीय तहसम्म पुऱ्याउनु जरुरी देखिन्छ ।

७. स्थानीय समुदाय आवतजावत गर्ने शान्ति निर्माणका संयन्त्रहरू भनेका स्थानीय शान्ति समिति र द्वन्द्व पीडित समिति रहेको यस अध्ययनले इङ्गित गरेको छ । स्थानीय शान्ति समितिको खारेजी भइसकेको अवस्था तथा विभाजित अवस्थामा रहेको द्वन्द्व पीडित अभियानको कारण द्वन्द्व पीडितले शान्ति निर्माणसम्बन्धी चासो र सरोकारहरू व्यक्त गर्न, छलफल गर्न र आफ्ना भनाइलाई माथिल्लो सरोकारवाला निकायहरू समक्ष पुऱ्याउन समुदायस्तरमा कुनै सशक्त संयन्त्र देखिँदैन । त्यसकारण, स्थानीय तहमा प्रदेश सरकार, स्थानीय सरकार र नागरिक समाजको पहलमा स्थानीय शान्ति संयन्त्रहरूको स्थापना गर्न अत्यन्त जरुरी देखिन्छ । दीर्घकालीन रूपमा द्वन्द्वसम्बन्धी सवालहरूलाई सम्बोधन गर्न यस्ता संयन्त्र शसक्त माध्यम वा अवसर बन्न सक्दछन् ।

परियोजना

द जेण्डर, वार ट्रमा र पिसबिल्डिङ्ग परियोजनाले वारसँग सम्बन्धित आघात र शान्ति निर्माण प्रतिको दृष्टिकोण, द्वन्द्वपछि विश्वास र सह-अस्तित्वका जटिल सम्बन्ध (विशेषत लैङ्गिक आधारमा) हरूको अध्ययन मार्फत द्वन्द्वोत्तर शान्ति निर्माण प्रक्रियाका चुनौतीहरूका बारेमा अनुसन्धान गर्दछ । यो परियोजनाका लागि स्वीडिस अनुसन्धान परिषद् (अनुदान सङ्ख्या २०१४-३७८०) बाट आर्थिक सहायता प्राप्त भएको छ ।

शान्ति तथा द्वन्द्व अनुसन्धान विभाग (*DPCR*)

उपशाला विश्वविद्यालय अर्न्तगत शान्ति र द्वन्द्वसम्बन्धी अध्ययन र अनुसन्धान गर्ने उद्देश्य बमोजिम सन् १९७१ मा शान्ति तथा द्वन्द्व अनुसन्धान विभाग (DPCR) स्थापना भएको हो । सशस्त्र द्वन्द्व शुरु हुनुका कारणहरू, द्वन्द्वको गतिशीलता र समाधानका उपायहरूलाई वैज्ञानिक ढङ्गबाट सम्बोधनका लागि अध्ययन र अनुसन्धान कार्यमा यो विभाग केन्द्रित छ ।

सामाजिक परिवर्तन केन्द्र

सामाजिक परिवर्तन केन्द्र सन् २०१५ मा स्थापना भएको एउटा गैरनाफामूलक गैरसरकारी संस्था हो । यो संस्थाको कार्यालय काठमाडौँमा अवस्थित छ । यो संस्थाले एउटा सामाजिक विचार (विशेषज्ञ) समूहका रूपमा कार्य गर्दै आएको छ । नेपाली समाजको बदलिँदो सामाजिक तथा राजनीतिक परिवेशलाई आत्मसात गर्दै, यस संस्थाले शिक्षा, अध्ययन र पैरवीका माध्यमबाट समाजमा जनचेतना फैलाउने कार्य गर्दै आएको छ । यसैगरी, द्वन्द्व रूपान्तरण, शान्ति निर्माण, सुशासन, लोकतन्त्र, बसाइँ सराइ, नागरिकहरूको स्वत्रन्तता, नागरिक समाजको विकासजस्ता क्षेत्रमा यसका क्रियाकलाप केन्द्रित छन् ।

कृतज्ञता

यस अध्ययनका लागि शान्ति तथा द्वन्द्व अनुसन्धान विभाग (DPCR) ले स्वीडिस रिसर्च काउन्सिल (स्वीडेनको अध्ययन परिषद्) स्वीडेनबाट आर्थिक सहयोग प्राप्त गरेको छ । सहयोगका लागि शान्ति र द्वन्द्व अनुसन्धान विभागका नथनेल एस्मान, कमिला लोनग्रेन, जोहान्न मारटेन्डप्रति आभारी छ ।

सामाजिक परिवर्तन केन्द्रका समीक्षा न्यौपाने, समीक्षा भट्टराई, प्रसंशा सिंखडा, रेश्मा बस्नेत, सौरभराज पन्त, दीपक दास, रमेश भट्टराई, सरस्वती राजवंशी, आशिष मगर, माया चौधरी, राजेन्द्र अधिकारी र शोभा शाहीको योगदान बिना यो अनुसन्धान सम्पन्न हुने थिएन । उहाँहरूलाई पनि धन्यवाद् ।